

10-26-2020

THE SPECIFIC AREAS OF STRATEGIC MANAGEMENT OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Obidjon Khafizovich Khamidov

professor of the department of economics, dr. of economics, BSU,

Otabek Siddikovich Kakhkhorov

associate professor of economics, PhD in economics, BSU

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/buxdu>

Part of the [Economics Commons](#)

Recommended Citation

Khamidov, Obidjon Khafizovich and Kakhkhorov, Otabek Siddikovich (2020) "THE SPECIFIC AREAS OF STRATEGIC MANAGEMENT OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS," *Scientific reports of Bukhara State University*. Vol. 3 : Iss. 4 , Article 15.

DOI: 10.52297/2181-1466/2019/3/4/15

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol3/iss4/15>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific reports of Bukhara State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact sh.erkinov@edu.uz.

УДК:338.246.2:339.5(575)

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАСССАЛАРИДА СТРАТЕГИК БОШҚАРУВНИНГ
ЎЗИГА ХОС ЙўНАЛИШЛАРИ

ОСОБЕННОСТИ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ В ВУЗАХ

THE SPECIFIC AREAS OF STRATEGIC MANAGEMENT OF
HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Хамидов Обиджон Хафизович

БухДУ иқтисодиёт кафедраси профессори, иқтисодиёт фанлари доктори

Қаҳҳоров Отабек Сиддиқович

БухДУ иқтисодиёт кафедраси доценти, иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Khamidov Obidjon Khafizovich

professor of the department of economics, dr. of economics, BSU,

Kakhkhorov Otabek Siddikovich

associate professor of economics, PhD in economics, BSU

Таянч сўзлар: стратегик бошқарув, илмий ва маърифий салоҳият, рақобатбардош кадр, инсон капитали, замонавий, олий таълим хизматлари, таълим сифати, инвестиция, мамлакат тараққиёти, турмуш фаровонлиги, бошқарув механизми.

Ключевые слова: стратегический менеджмент, научно-образовательный потенциал, конкурентоспособный персонал, человеческий капитал, современные услуги высшего образования, качество образования, инвестиции, развитие страны, благосостояние, механизм управления.

Key words: strategic management, scientific and educational potential, competitive staff, human capital, modern, higher education services, quality of education, investment, country development, prosperity of life, management procedures.

Мақолада олий таълим муассасаларида стратегик бошқарувнинг ўзига хос йўналишлари ҳақида фикр юритилган. Барқарор иқтисодиётни яратишнинг марказий муаммоси ҳозирги кунда иқтисодий ўсиш, одамларнинг ҳаёт даражаси ва сифатини белгиловчи асосий омил бўлган инсон капиталига инвестицияларнинг самарадорлиги бўлиб қолмоқда. Замонавий шароитда, таълимнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамиятини, мураккаб меҳнатнинг ролини умумий қайта кўриб чиқиш бошқаларга қараганда кўпроқ «инсон капитали» назарияси томонидан илгари сурилмоқда, у ходимларнинг умумий ва махсус билимларини ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг энг муҳим омилли деб билади.

В статье рассматриваются конкретные направления стратегического управления в высших учебных заведениях. Сегодня главной задачей создания устойчивой экономики остается эффективность инвестиций в человеческий капитал, который является ключевым фактором, определяющим экономический рост, уровень жизни и качество жизни. В современных условиях при общем пересмотре социально-экономической значимости образования, роли сложного труда больше других способствует теория «человеческого капитала», которая рассматривает общие и специфические знания работников как важнейший фактор повышения эффективности производства.

The article discusses specific areas of strategic management in higher education institutions. The central challenge of creating a sustainable economy today remains the efficiency of investment in human capital, which is a key factor in determining economic growth, living standards and quality of life. In modern conditions, the general revision of the socio-economic importance of education, the role of complex labor is promoted by the theory of "human capital" more than others, which considers the general and specific knowledge of employees as the most important factor in increasing production efficiency.

Кириш. 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида «...сифатли олий таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мос юқори малакали кадрлар тайёрлаш сиёсатини давом эттириш, ОТМлари битирувчиларини ишга жойлаштириш ҳамда хусусий тадбиркорлик соҳасига жалб этиш»[1] бўйича муҳим вазифалар белгилаб берилган. Мазкур вазифаларнинг самарали ижроси ҳудудларда рақобатбардош кадрлар тайёрлашда стратегик бошқарув механизмини такомиллаштиришни талаб этади.

Жамият иқтисодиёти ва таълим даражаси ижтимоий тизимнинг ўзаро боғлиқ элементлари бўлиб, уларнинг ҳар бири бошқасининг ривожланишига турлича таъсир кўрсатади. Аммо устуворлик жамиятнинг илмий ва маърифий салоҳиятига тегишли бўлиб, у ахборот жамияти шароитида миллий бойлик ва унинг зарур элементини кўпайтиришнинг энг муҳим омили сифатида фаолият юритади. Бундан ташқари, аҳолининг таълим даражаси ва унинг турмуш сифат кўрсаткичлари «турмуш фаровонлиги» ва «инсон ривожланиши индекси» каби ижтимоий-иқтисодий тушунчалар билан алоқадор бўлиб, олий таълим самарадорлиги ҳам бошқа бир қатор омилларга таянади. Бу таълим даражаси ва ялпи ички маҳсулот ўртасида аниқ боғлиқликдан келиб чиқади.

Барқарор иқтисодиётни яратишнинг марказий муаммоси ҳозирги кунда иқтисодий ўсиш, одамларнинг ҳаёт даражаси ва сифатини белгиловчи асосий омил бўлган инсон капиталига инвестицияларнинг самарадорлиги бўлиб қолмоқда. Замонавий шароитда, таълимнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамиятини, мураккаб меҳнатнинг ролини умумий қайта кўриб чиқиш бошқаларга қараганда кўпроқ «инсон капитал» назарияси томонидан илгари сурилмоқда, у ходимларнинг умумий ва махсус билимларини ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг энг муҳим омили деб билади.

Инсон капитал назариясининг дунё иқтисодий фикрининг мустақил оқими сифатида шаклланишида таълим иқтисодиётининг турли жиҳатларини кўриб чиқишга бағишланган алоҳида тадқиқотлар амалга оширилган. Бундай тадқиқотларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборат эдики, уларнинг аксарияти жамият сиёсий иқтисодининг методологик тамойиллари нуқтаи назардан инсон капитал ва таълим иқтисодиёти тўғрисидаги тушунчаларни танқидий таҳлил қилиш характерида эга бўлиши лозим. Бироқ, бу ҳақиқат юқори илмий даражада олиб борилган изланишларнинг илмий аҳамиятини камайтирмайди.

Маълумки, иқтисодчилар «капитал»ни товарлар ва хизматларни ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган бойлик захираси сифатида белгилайдилар. Кўпинча капитал деганда, дастгоҳлар ва техник жиҳозлар, шунингдек, саноат ва тижорат объектлари тушунилади. Буларнинг барчасини жисмоний капитал деб аташ тўғрироқ кўринади, иқтисодий назарияда у доимий капиталдир. Бироқ товарлар ва хизматларни ишлаб чиқариш одамларнинг билимлари, кўникмалари ва маҳсулдорлиги ишлаб чиқаришнинг техник воситаларидан кам эмас. Замонавий ишлаб чиқаришда инсон омилининг катта аҳамияти, бир томондан, жисмоний капитал эгалари ва бошқа томондан билим, кўникма ва меҳнат унумдорлиги эгалари ўртасида даромадларни тақсимлаш хусусиятида акс этади.

Машҳур америкалик иқтисодчи Э.Денисоннинг ҳисоб-китобларига кўра, инсон капиталига инвестициялар моддий ишлаб чиқаришга киритилган инвестицияларга нисбатан 5-6 баравар кўп фойда келтиради. Жаҳон банки 192 мамлакатда ўтказилган сўров натижаларига кўра, иқтисодиёти ўтиш давридаги мамлакатларда иқтисодий ўсиш фақат 16 фоизи жисмоний капитал, 20 фоизи табиий капитал, қолган 64 фоизи инсон ва ижтимоий капитал ҳисобига бўлади деган хулосага келди[2]. Бу эса ўз навбатида, инсон имкониятларини амалга оширишда даромади паст бўлган давлатлар учун, янги соҳалар қуришдан кўра, соғлиқни сақлаш, таълим ва фанга сармоялар киритиш фойдалироқ эканлигини асослайди.

Инсон капитал, асосан, таълим ва ўқитиш орқали яратилади ва ривожлантирилади. Уларнинг ёрдами билан инсон фаолияти самарадорлиги ошади, бу эса ўз навбатида унинг иш ҳақи миқдорининг ошишига бевосита таъсир қилади.

Хукуматлар, индивидуал ишчилар ва уларнинг иш берувчилари таълим ҳамда касбий тайёргарликка (билим ва кўникмаларни ошириш учун) инсон капиталига пул ва вақт сарфлайдилар. Инсон капиталига бундай сармоялар, бошқа инвестициялар каби, маълум бир қурбонликларни талаб қилади ва одамлар келажақда янада юқори даромад кўринишида мукофот олишни кутган ҳолда ҳаракат қиладилар.

Юқори маълумотли аҳоли мамлакат тараққиётини тезлаштиришга ёрдам беришига ишонган ҳолда, давлат таълимга маблағлар сарфлайди. Иш берувчилар ўз ходимларига қилган харажатлари қайтишини ва ишчиларнинг юқори маҳсулдорлиги туфайли кўшимча даромад олишини билган ҳолда уларни ўқитиш ҳамда қайта тайёрлаш учун маблағ тикишга рози бўладилар. Ҳозирги кунда одамларнинг ўзлари ҳам кўпинча таълим олиш учун нафақат вақтни, балки пулни ҳам сарфлашга тайёрлар (шартнома асосида), чунки кўп мамлакатларда кўпроқ маълумотли, юқори малакали ишчилар нисбатан кўпроқ даромад олиши барчага маълум. Бироқ, таълимнинг иқтисодий таъсири ҳар доим ҳам бир хил эмас. Ушбу таъсирнинг пасайишига таъсир қилувчи омиллар кўп (1-жадвал).

1-жадвал

Таълим муаммосининг иқтисодий таъсири ва изоҳи[4]

Т/р	Муаммо	Изоҳ
1.	Таълим сифати паст бўлиши ёки ўқиш давомида олинган билим ва кўникмалар бозор талабларига жавоб бермаслиги.	Бу шуни англатадики, инсон капитали паст сифатга эга бўлади, кам даромад олади натижада жамият ва унинг алоҳида аъзолари кутганидан инсон капиталига инвестициялар етарли даражада самарали бўлмайди.
2.	Мамлакатда иқтисодий ўсишнинг паст суръатларида тўпланган инсон капиталига талабнинг камлиги.	Шунинг учун ишчиларнинг инсон капитали (маълумот ва кўникмалар) талаб қилинмайди ва юқори қийматга эга бўлган иш ҳақини олмайдилар.
3.	Иқтисодиёти маъмурий-буйруқбозлик усуллари билан бошқариладиган мамлакатларда маълумоти ва касби юқори даражада бўлган ишчиларнинг ойлик маошидаги тафовут, нисбатан сифатли меҳнатни рағбатлантириш манфаатларига зарар етказган ҳолда, нисбий даромадлар тенглигини таъминлаш мақсадида атайлаб камайтирилиши.	Албатта, ҳозирги вақтда бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида иш ҳақи таркибидаги бундай бузилишларга аста-секин барҳам берилмоқда

Инсон капиталининг умумий миллий захираси ва унинг ўсиш суръати мамлакат иқтисодий ривожланиш даражаси ҳамда суръати учун жуда муҳимдир, чунки инсон капитали мамлакат иқтисодиётининг техник янгиликларни идрок этиш ва ундан фойдаланиш қобилиятини белгилайди.

Тўғри, инсон капиталига инвестициялар, уларнинг аҳамиятига қарамай, жадал иқтисодий ўсиш учун етарли эмас. Фикримизча, бундай инвестицияларга давлатнинг ривожланиш стратегиясини қўшилиши ҳам мақсадга мувофиқдир.

Тадқиқотлар шундан далолат берадики, қабул қилинган ривожланиш стратегиялари мавжуд бўлган инсон капиталидан тўлиқ фойдаланишга имкон бермайди. Бу борада марказий режалаштириш тизими тўсқинлик қилади, аммо таълим тизимига қилинган ҳар қандай харажат охир оқибат инсон капиталига инвестицияларнинг қайтишини таъминлайди: Мамлакатимизнинг бу борада ривожланишига бозор ёндашувидан фойдаланиш устун келади, бунинг натижасида иқтисодий ўсиш суръати сезиларли даражада ошади ва бу мамлакат ичидаги миллий кадрлардан янада самарали фойдаланишга олиб келади. Шу маънода, Ўзбекистон Республикасида олий таълимга бўлган эътибор ва аҳолининг билим олишга бўлган қизиқиши натижасида йилдан-йилга талабалар қабули кўрсаткичлари ортиб бормоқда (2-жадвал).

Республика ОТМларда билим соҳалари бўйича бакалавриат йўналишига талабалар қабули кўрсаткичлари

Т/р	Ўқув йили	Жами	Гуманитар соҳа	Ижтимоий соҳа. Иқтисод ва ҳуқуқ	Ишлов бериш техник соҳа	Қишлоқ ва сув хўжалиги	Соғлиқни сақлаш ва ижтимоий таъминот	Хизматлар соҳаси
1.	2010-2011	59141	6964	7143	12088	4437	2234	1525
2.	2011-2012	60112	28538	7331	12439	3921	4856	2912
3.	2012-2013	58273	26908	5540	14347	5374	3155	2949
4.	2013-2014	59739	27344	5214	15548	5435	2988	3210
5.	2014-2015	62265	25803	5611	18626	5517	3557	3151
6.	2015-2016	58301	23919	5574	18561	4928	2812	2507
7.	2016-2017	57705	23666	5440	18457	4821	2816	2505
8.	2017-2018	80822	42865	6406	19762	5367	3138	3284
9.	2018-2019	94057	52264	7686	21597	5589	3614	3307
10.	2019-2020	102400	54214	8966	22756	6842	4991	4631

Жадвал маълумотларидан кўринадикки, 2010 йилдан 2019 йилгача бўлган даврда Олий ўқув юртларига қабул қилинганлар сони 73,2 фоизга ошиб 102400 нафарга етди. Қабул қилинган талабалар сонининг бу даражада ошиши, авваламбор, аҳолининг истак-хоҳиши ва талаб даражасидан келиб чиқиб, 2019-2020 ўқув йили учун ОТМларига қабул қилиш квоталарида бакалаврлар тайёрлаш бўйича кундузги таълимга – 80430 нафар, сиртки таълимга – 19985 нафар ва кечки таълимга 1985 нафар қилиб белги-ланганлигидир. Шунингдек, иқтисодиётнинг реал секторларида мавжуд эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда жорий ўқув йилидан бошлаб 66 та замонавий таълим йўналиши ва 48 та магистратура мутахассислиги бўйича кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилиши, 20 та олий таълим муассасасида 10 та хорижий давлатнинг етакчи олий таълим муассаса-лари билан ҳамкорликда 33 та таълим йўналиши ва 14 та мутахассислик бўйича қўшма таълим дастури асосида кадрлар тайёрлашни йўлга қўйилганлигидан деб қараш мақсадга мувофиқдир.

Кўпгина давлатлар ҳукуматлари таълим хизматларини тақдим этишда тобора кўпроқ иштирок этмоқда. Давлат харажатларининг ЯИМга нисбатан фоиздаги тафовути, турли мамлакатлар ҳукуматлари томонидан инсон капиталининг миллий захирасини ошириш муаммосига ҳар хил аҳамият беришини акс эттиради. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, бугунги кунда ривожланаётган мамлакатларда ҳукуматлар 1980 йилга нисбатан ўртача даромаднинг катта қисмини таълимга ажратмоқда. Бироқ, бу улуш ривожланган мамлакатларда ажратилганидан миқдордан кам бўлиб, кам даромадли мамлакатларда - 3,4% ва ўрта даромадли мамлакатларда 4,4%, юқори даромадли мамлакатларда 5,6% ни ташкил этади[2]. Ўзбекистон Республикасида эса Олий таълимга давлат бюджетидан 2018 йилда 875,9 миллиард сўм ажратилган бўлса, 2019 йилда бу кўрсаткич 1 триллион 288,4 миллиард сўмга етди ёки қарийб 1,5 бараварга кўпайди[4].

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, ривожланган ва ривожланаётган давлатлар ўртасида давлатнинг аҳоли жон бошига таълимга сарфлайдиган харажатларининг мутлақ қиймати бўйича сезиларли тафовут мавжуд. Бу тафовут қашшоқликнинг аянчли айланишини намоён этади. Жумладан, аҳоли жон бошига нисбатан кам даромадли одамларни капиталга инвестицияларни кўпайтиришига имкон бермайди, меҳнат унумдорлигини ва шу тариқа аҳоли жон бошига даромаднинг сезиларли даражада ўсишига тўсқинлик қилади. Таъкидлаш лозимки, кўп мамлакатларда таълим учун сарфланадиган харажатларнинг катта қисми шахсий улушга тўғри келади. Турли мамлакатларда таълим ва давлат харажатлари ўртасидаги нисбат бир хил эмас ва ўртача даромад даражасига бевосита боғлиқ бўлмайди. Шундай қилиб, кам даромадли давлатлар орасида умумий таълим харажатларида хусусий секторнинг улуши

20 фоиздан (Шри-Ланка) деярли 60 фоизгача (Уганда ва Ветнам), юқори даромадли давлатлар орасида эса 5 фоиздан (Австрия) 50 фоизгача (Швейцария) фарқ қилади[5].

Таълимнинг турли даражаларида давлат ва хусусий маблағлар нисбати бўйича маълум бир ҳолат мавжуд. Аксарият мамлакатларда давлат бошланғич ва ўрта таълимни бепул беради, чунки нафақат фуқаролар, балки бутун мамлакат аҳолиси ўқиш, ёзиш ва иқтисодий ҳаётда иштирок этиш имкониятига эга бўлишлари муҳим аҳамиятга эга. Одатда, давлат ва хусусий университетларда ўқиш учун тўлов олинади, чунки бунда таҳсил олганларнинг катта қисми олий маълумотлари учун кўпроқ маош оладилар.

Касбий таълимда, кўпинча иш жойида бевосита ўқитишни таъминлайдиган ёки касб-ҳунар мактабларида ўқишни молиялаштиришга ёрдам берадиган иш берувчилар муҳим рол ўйнайди. Давлат иккита асосий сабабга кўра иш берувчилар билан ҳамкорлик қилишдан манфаатдор бўладилар (1-расм).

Тингловчиларнинг ўзлари ва уларнинг бўлажак иш берувчиси томонидан касб-ҳунар таълимига қўшма ҳақ тўлаш давлат маблағларини тежашга ёрдам беради

Касб-ҳунар таълимини меҳнат бозори эҳтиёжлари билан иложи борича яқинлаштириш муҳимдир. Махсус кўникмалар тўғридан-тўғри ишлаб чиқариш технологиясининг прогрессив ўзгариши шароитида яхши натижа беради.

1-расм. Давлатнинг иш берувчи билан ҳамкорлик сабаблари[2]

Давлатнинг касб-ҳунар таълими тизими билан иш берувчи ўртасидаги ҳамкорлик фикримизча, қачонки ҳар икки томон манфаати қондирилганда янада ривожланади. Ишга киришдан олдин юқори сифатли умумий таълим инсоннинг бутун иш фаолияти давомида янги кўникмаларга эга бўлишининг энг яхши кафолати бўлиб, шунингдек, иш берувчининг бундай ходимни касбий тайёргарлигига сармоя киритишдан манфаатдор бўлишидир. Шунинг учун сўнгги йилларда мамлакатимизда мактабгача тарбиядан бошлаб, бошланғич ва ўрта мактаб фаолиятига катта эътибор қаратилмоқда. Ҳукуматимиз Республика аҳолисининг мисли кўрилмаган ўсишига қарамай, мактабгача тарбия муассасасига ёзилиш даражасини кескин оширишга муваффақ бўлмоқда.

2-расм. 1-6 ёшгача мактабгача тарбия муассасаси қамрови[8]

2-расмда келтирилган маълумотлардан кўринадики, 2005 йилда 1-6 ёшгача бўлган аҳолининг 16,9 фоизи қамраб олинган бўлса, 2018 йилга келиб мактабгача таълим вазирлиги томонидан 6 ёшли болаларни мажбурий бир йиллик мактабгача таълимга қамраб олиш лойиҳа дастури доирасида бу кўрсаткич 4 фоиз ошиб 20,9 фоизга етди.

Албатта, мамлакатда таълим тизимини ривожлантириш фақатгина мактабгача тарбиянинг ўзи билан амалга оширилмайди. Шу боис, ҳукуматимиз томонидан умумий ўрта таълимда ҳам ислохотлар амалга оширилмоқда. Жумладан, ўн бир йиллик

мажбурий умумий ўрта таълим тизимига изчил ўтишни таъминлаш, такомиллаштирилган давлат таълим стандарти ва ўқув дастурлари асосида умумий ўрта таълим муассасалари битирувчиларига давлат намунасидаги расмий ҳужжатларни бериш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 13 майдаги “Умумий ўрта таълим тўғрисидаги расмий ҳужжатларнинг давлат намунасини тасдиқлаш ҳақида”ги қарори қабул қилинди. Бу эса ўз навбатида мамлакатни етук салоҳиятли кадрлар билан таъминлаш ва таълим узлуксизлигини амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Бироқ, таъкидлаш жоизки, ривожланган давлатлар эришган даражага етиш учун ҳали анча ишларни амалга ошириш лозим. Бундай тафовутлар айниқса, ривожланган ва ривожланаётган давлатлардаги олий маълумотлар ўртасидаги фарқларда намоён бўлади. Чунки, олий таълим муассасасини битирган ҳар бир битирувчи мутахассис бўлиб етади ва у мамлакат иқтисодиётида ўз ўрни ҳамда мавқеига эга бўлади. Худудларда янги олий таълим муассасаларининг ташкил этилиши, кадрлар тайёрлашнинг замонавий таълим йўналишлари, мутахассисликлари ҳамда сиртки ва кечки бўлимларнинг очилиши, олий таълим муассасаларига қабул кўрсаткичларининг оширилиши мазкур йўналишдаги муҳим ислохотлар ҳисобланади.

Шу маънода, 2019 йилда Республикаимиздаги олий таълим муассасалари сони 77 тадан 110 тага етди, улардан 19 таси хорижий олий таълим муассасаларининг филиаллари. Сўнгги икки йилда 12 та хорижий олий таълим муассасаси филиаллари ташкил этилди (АҚШ – 1, Россия – 5, Жанубий Корея – 3, Латвия – 1, Ҳиндистон – 2). Биргина 2018/2019 ўқув йилида 20 та олий таълим муассасасида 10 та хорижий давлатнинг етакчи олий таълим муассасалари билан ҳамкорликда 33 та таълим йўналиши ва 14 та мутахассислик бўйича қўшма таълим дастури асосида кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилди.

Бу эса, ўз навбатида, Ўзбекистон Республикаси ва унинг худудларида фаолият кўрсатаётган олий таълим муассасаларининг самарадорлигини, унинг самарали бошқарувини янада такомиллаштиришни талаб этади. Чунки, мамлакатда аҳолининг олий маълумот олишга бўлган қизиқиши, келгусида етук мутахассис бўлиши ва энг асосийси кадрлар рақобатбардошлигини олий ўқув юртларининг самарали бошқаруви асосида таъминланади.

Республикаимизнинг ўрта ва олий ўқув юртларида талабалар улушининг ошиши, биринчи навбатда, давлатнинг таълим сарф-харажатларини билан изоҳланади. Мустақилликнинг дастлабки ўтиш давридаги инқироз йилларида бу кўрсаткич 4,1% гача камайди, аммо “Таълим тўғриси”даги қонуннинг қабул қилиниши натижасида ЯИМнинг ривожланишини ҳисобга олган ҳолда кўтарилиши давом этди.

Тадқиқот натижаларига кўра, Ўзбекистон Республикасида билим соҳалари бўйича бакалаврият йўналишига талабалар қабули кўрсаткичлари 2010 йилга нисбатан 2019 йилда барча йўналишлар бўйича ўсган бўлиб, бу айниқса, гуманитар соҳада 7,8 баробар, хизматлар соҳасида 3 баробар ва соғлиқни сақлаш ва ижтимоий таъминот йўналишида 2,2 баробар ортган. Бу эса гуманитар фанлар, иқтисодиёт, молия, чет тиллари ва янги меҳнат бозори талаб қиладиган бошқа кўникмалар бўйича билимларни берадиган дастурларга талаб ортишини ҳамда янги педтехнологиялар асосида таълим бериш лозимлигини келтириб чиқарди. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ҳозирги кунда кўплаб ўқув муассасалари талабнинг бундай ўзгаришига тезкор равишда жавоб бермайдилар.

Талабалар сонига кўра таълим сифатига баҳо беришнинг иложи йўқлиги аниқ аммо, ўқишга кириш кўрсаткичлари мамлакатнинг таълим соҳасидаги нисбий ютуқлари ҳақида тахминий фикрни беради. Ижобий иқтисодий натижаларга эришиш учун таълим ва кадрлар тайёрлаш таркиби меҳнат бозорининг доимий ўзгариб турадиган талабларини қондириши, битирувчиларни мамлакат иқтисодий ривожланишининг ҳар бир босқичида энг кўп талаб қилинадиган билим ва кўникмалар билан таъминлаши керак. Масалан, режалаштирилган бошқарув тизимидан бозор иқтисодиётига ўтаётган давлатлар одатда ривожланаётган хусусий ва ислоҳ қилинган давлат секторида кўпроқ иқтисод ва бизнесни бошқариш бўйича мутахассислар билан ишлашни талаб қилади.

Ҳозирги кунда замонавий "ахборот инқилоби" компьютерларни яхши биладиган мутахассисларни кўпроқ талаб қилади ва иқтисодий алоқалар "глобаллашуви" сабабли чет тилларни билишга, бу орқали ҳорижий тажрибаларни ўрганишга ундайди. Чунки, янги билим ҳамда кўникмаларни тезда ўзлаштира оладиган ишчилар ҳамма жойда керак ва талабаларда бундай қобилиятларни ривожлантирмайдиган таълим тизимини самарали деб ҳисоблаш қийин. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, рақобатбардош бозор иқтисодиёти шароитида янги ёндашишга қодир бўлмаган ва асл муаммоларни ҳал қилишга эҳтиёж сезмаган битирувчилар ишсизлар ва камбағаллар сонини тўлдириш хавфи юқори.

Таълимга сармоя киритиш мамлакатдаги инсон капиталини ошириш ва иқтисодий ўсиш истиқболларини яхшилашнинг муҳим усули ҳисобланади. Чунки таълим одамларнинг дунёқарашини кенгайтиради, уларга ўзини англаш имкониятини беради ва уларнинг моддий фаровонлиги ҳамда соғлом турмуш тарзига ҳисса қўшади. Шунинг учун мутахассисларнинг фикрига кўра, аҳолининг саводхонлиги ва маълумот даражаси мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатининг муҳим кўрсаткичларидан бири ҳисобланади. Инсон капитали назарияси ҳар доим таълимга инвестицияларнинг юқори самарадорлигидан келиб чиққан. Таълим орқали шахсга сармоя киритиш самарадорлиги бўйича олиб борилган барча тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ўқиш даври ошгани сайин маблағларни ажратиш рентабеллиги жисмоний капиталга инвестицияларнинг рентабеллигидан анча юқори бўлади. Ушбу хулосалар ривожланган мамлакатларда таълим ва таълим соҳасининг мисли кўрилмаган ривожланиши учун назарий асос бўлди. Таълим харажатлари жамоатчилик фикри билан энди самарасиз истеъмол харажати сифатида эмас, балки инвестицияларнинг энг самарали турларидан бири сифатида қабул қилинмоқда.

Таълимнинг иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичларини ҳисоблаш учун асос инсон капиталига инвестициялар (таълим харажатлари) ишчининг меҳнат унумдорлигини ошишига олиб келади ва бу ўз навбатида юқори даромад олишни кафолатлайди. Таълимнинг иқтисодий самарадорлиги таълим билан боғлиқ тўғридан-тўғри пул даромадлари ва уни олиш билан боғлиқ харажатларнинг ўзаро боғлиқлиги билан белгиланади. Таълимнинг турли даражаларига қайтишнинг хусусий ва давлат ички кўрсаткичлари ҳисоб-китобларига асосланган таълимга инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг аънанавий усуллари иқтисодий адабиётларда катта эътиборга эга бўлди (3-расм).

Келажакда кўпроқ даромад олиш

Қизиқарли, ёқимли ва истиқболли ишлардан кенг фойдаланиш

Касбнинг юқори обрўси ёки келажакда бозорга оид бўлмаган ҳаракатлардан завқланиш

3-расм. Таълимнинг афзалликлари

3-расмда келтирилган маълумотлардан келиб чиқиб таъкидлаш жоизки, баъзи одамлар таълимни истеъмолчи манбаи деб билишади, маърузаларда қатнашиш ва талабалар турмуш тарзини ёқтиришади. Баъзилар қизиқувчанлигини қондиришади, ўқув жараёнидан завқланишади, бошқалари эса узоқ муддатли манфаатлар туфайли таълим олишга интилишади. Албатта, қандай бўлмасин, таълимнинг фойдаси узоқ вақт, деярли умр бўйи олинishi мумкин. Аммо келажакдаги имтиёзлар бугунги кунда олинган имтиёзларга қараганда камроқ бўлиши мумкин. Биринчидан, даромадни истеъмол қилиш учун сарфласангиз, буни олдинроқ қилиш тавсия этилади. Вақт ўтиши билан истеъмол қилиш учун психологик имтиёз мавжудлиги исботланган. Келгусида завқланиш ҳаётнинг ноаниқлиги туфайли муаммо бўлиши мумкин.

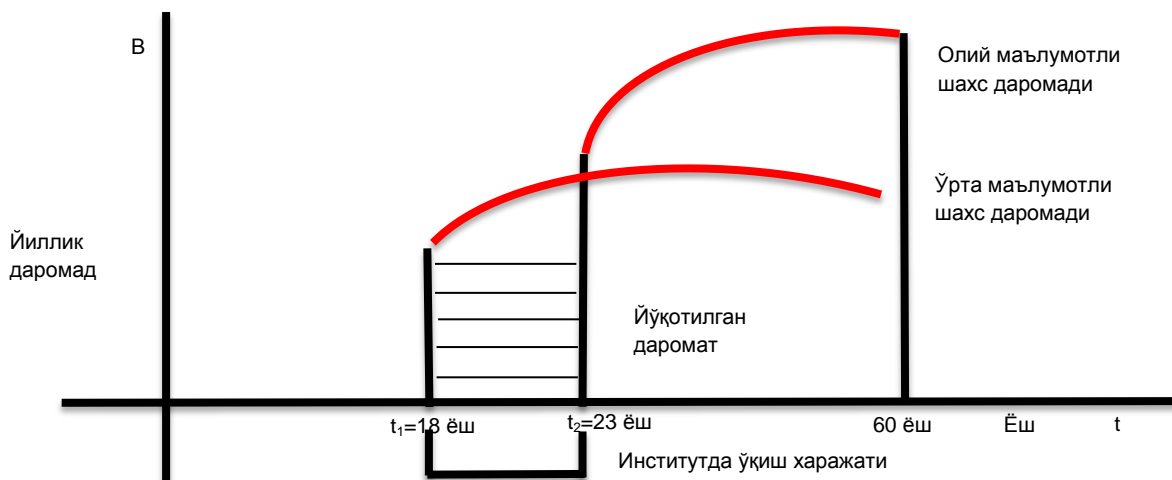
Иккинчидан, агар қўшимча даромад келгусида фойда олиш учун жисмоний капиталга инвестиция сифатида ишлатилса, уни кейинроқ эмас, балки тезроқ қилиш

яхшироқдир. Шунинг учун, ҳар қандай ҳолатда, келажакдаги имтиёзлар чегирилиши керак, бу эса ўз вақтида бир нуқтага олиб келади. Ҳозирги вақтда N давр учун йиллик фойда оқимининг жорий қийматини қуйидаги формула бўйича ҳисоблаш мумкин:

$$V_0 = \frac{P_1}{1+r} + \frac{P_2}{(1+r)^2} + \frac{P_3}{(1+r)^3} + \dots + \frac{P_n}{(1+r)^n} \geq C \quad (1)$$

бу ерда V_0 - жорий қиймат (V_0 -Current value);
 r - фоиз ставкаси (чегирма ставкаси);
 P_n - n даврда олинган фойда (P-profit);
 C - олий таълимнинг умумий харажатлари.

Институтга кирган киши даромаднинг иккита альтернатив оқимидан бирини танлайди: А оқими битирувдан сўнг дарҳол бошланади, лекин унчалик катта эмас; В (институт битирувчиларининг) оқими дастлабки беш йил давомида (ўқиш харажатлари туфайли) манфий, аммо кейин у ижобий бўлиб, мактаб битирувчиларининг иш ҳақидан ошиб кетади (4-расм).

4-расм. Касб мактаблари ва олий ўқув юртлари битирувчилари даромадларининг альтернатив оқимлари

Олий маълумотли ишчиларнинг ҳаётидаги умумий даромади ўртача умумий маълумотга эга бўлган ишчиларнинг иш ҳақидан ошиши керак. Ҳозирги кунда кўп одамлар кўшимча даромадларини олий маълумот олиш учун таълимга сармоя киритиб келгусида яхши яшаш ва маълум даромадга эга бўлиш бўйича сарфлайдилар. Албатта, бунда олинган таълим билан боғлиқ бўлган кўшимча даромадлар таълимга сарфланадиган инвестициялардан кўп бўлиши керак, чунки келажакдаги даромадларни дисконтлаш ҳозирги вақтга келиб уларнинг қийматини пасайтиради. Шундай қилиб, келажакдаги кўшимча даромадлар оқимининг ҳозирги қиймати (V_0) таълимдаги инвестициялардан кўпроқ бўлса, таълимга инвестициялар фойдали бўлади.

$$W_1 = \sum_{t=1}^T \frac{P_{jt} - P_{it}}{(1+r)^t} - C \quad (2)$$

бу ерда C - олий маълумотнинг умумий қиймати;

P_n - бу олий ўқув юртлари ва касб мактаби битирувчилари даромадларининг йиллик фарқи.

1. Келажакдаги даромад оқимининг ҳозирги (жорий) қиймати фарқини ҳисоблаш ва таълим билан боғлиқ инвестициялар ҳажмини солиштириш усули.

2. Келгуси даромад оқимининг жорий қиймати қандай фоиз ставкасида таълимга сарфланадиган сармоёга тенг эканлигини кўрсатадиган ички даромадлилик даражасини аниқлаш.

5-расм. Таълимга инвестиция киритиш самарадорлигини баҳолаш мезонлари

Ҳақиқий ҳаётда, ҳеч ким олий ўқув юртига киришни олий маълумотга қўйилган сармоялар самарадорлиги бўйича ҳисоб-китоблар асосида қабул қилишга қарор қилмайди. Шунга қарамай, абитуриентлар маълум баҳолардан фойдаланадилар (ўзлари, ота-оналари ва танишлари) ва ўқишни тугатгандан сўнг қўшимча даромад олиш имконияти ҳамда бунинг учун харажатларни тўлаш зарурлигини ҳисобга олишади. Шу сабабли, олий маълумотга бўлган талаб бўйича тўртта тахминни (гипотезани) киритиш мумкин:

1. Ҳозирги истеъмолга йўналтирилган олий ўқув юртига кириш эҳтимоли келажақдаги даромадга йўналтирилган одамларга қараганда кам;
2. Аксарият ҳолларда ёш ўқувчилар (тайёргарлик даражаси ва квоталарга нисбатан) талабалар бўлишади;
3. Талабалар сони шартнома қийматининг ошиши билан камаяди;
4. Олий маълумотли одамлар ва мактаб битирувчиларининг иш ҳақи ўртасидаги тафовут ошса, олий ўқув юртларида талабалар сони кўпаяди.

Ушбу тахминларни батафсилроқ кўриб чиқадиган бўлсак, психологлар келажақда ўз ҳаракатларининг ёки қарорларининг оқибатларини ҳисобламайдиган одамлар учун "ҳозирги йўналтирилган" атамасини ишлатадилар. Бу одамлар келажаққа мутлақо эътибор бермайдилар ёки ҳисоб-китобдаги ўртача фоиздан юқори бўлган чегирма ставкасининг мавжудлиги келажақдаги даромад (ёки харажат) сметасини нотўғри баҳолашга олиб келади.

Таълим харажатлари бир хил бўлса ҳам, ёшларни нафақа ёшигача бўлган даврнинг узоқлиги ҳар йили ўқишдан олинadиган қўшимча даромад билан келажақдаги даромад оқимининг қиймати юқори бўлишини ва шунга мос равишда таълимга қилинган инвестицияларнинг самарадорлиги вақт ўтиши билан ошишига нисбатан олиб келади.

Олий ва ўрта маълумотли одамларнинг даромадлари тафовутининг ошиши билан таълимга талаб ортиб бормоқда. Иқтисодий назарияда кутилаётган фойда маълум қарорларни қабул қилишнинг асосий сабаби ҳисобланади. Аммо ҳар қандай одамнинг келажақдаги даромадини етарлича аниқлик билан олдиндан айтиш қийин, бундан ташқари, талабалар касбни тўғри танлашга ва ўқув дастурини муваффақиятли бажаришга тўлиқ амин бўлолмайдилар. Агар олий ва ўрта мактаб битирувчиларининг ўртача даромадларидаги тафовутлар унчалик катта бўлмаса, унда олий маълумотга талабнинг пасайиши кутилади. Агар ушбу тафовутлар каттароқ бўлса, унда университетларда ўқишни истаганлар сонининг кўпайишини кутиш мумкин (3-жадвал).

3-жадвал

Ўзбекистон Республикаси Олий ўқув муассасалари фаолиятининг асосий кўрсаткичлари

Т/р	Кўрсаткичлар	2000	2005	2010	2015	2019
1.	Олий таълим муассасаларининг бакалавриатига қабул қилинганлар тўғрисида маълумот, киши	41907	54170	58577	58301	120400
2.	Олий таълим муассасаларини тамомлаган мутахассислар, киши	31568	57845	76379	66290	67173
3.	Фаол соҳа ва ташкилотларнинг сони (деҳқон хўжаликлари ва фермаларсиз), минг нафар	108,3	136,5	201,0	246,7	323,5
4.	Олий таълим муассасалари битирувчиларининг ишга жойлашиши (ишга йўлланма олганлар ва мустақил ишга жойлашганлар биргаликда келтирилган)	40270	48565	57011	52272	56960
5.	Олий ўқув юртларининг ўқитувчилар сони (ўқув йили бошида, киши)	18432	23070	23021	24909	27947

Жадвал маълумотларидан кўринадики, 2019 йилда 2000 йилга нисбатан Ўзбекистон Республикаси олий ўқув юртларининг бакалавриатига қабул қилинганлар сони 24,4 баробар ўсиб, 120400 нафарга етган, таълим муассасаларини тамомлаган мутахассислар 2,1 баробарга ошиб 67173 нафарни ташкил этди. Олий таълим

муассасаларини самарадорлиги ва самарали фаолиятини аниқлашда ушбу таълим муассасалари битирувчиларининг ишга жойлашиши пировард натижа бўлиб, 2019 йилда 2000 йилга нисбатан уларнинг сони 1,4 мартага ошиб, 56960 нафарга етди. Бу эса ўз навбатида жами битирувчиларнинг 84,8 фоизини қамраб олганлигини англатади.

Таълим олиш айниқса, унинг самаралилигини аниқлаш меҳнат шароитларига, ишсизликка ва бошқаларга катта таъсир кўрсатади. Олий маълумотга эга бўлган одамлар учун иш шароитлари умуман қулайдир. Олий маълумотли одамларга иш топиш ўрта маълумотлиларга нисбатан осонроқ, шунингдек, улар камроқ жисмоний фаолликни бошдан кечиришади, қарор қабул қилишда кўпроқ мустақилликка ва камроқ иш тартибига эга бўлишади ҳамда бошқа одамлар билан мулоқот қилиш учун кўпроқ имкониятларга эга бўладилар. Бу эса ўз навбатида олий таълим муассасасида таълим олишга бўлган талабни ошишига олиб келади ва бу истеъмолчилар танлов имкониятини (қайси йўналиш ва қаерда таълим олиш) кенгайтиради. Бунинг учун олий таълим муассасалари фаолиятини тақослама таҳлилини амалга ошириш мақсадга мувофиқдир (4-жадвал).

4-жадвал

Бухоро вилояти олий таълим муассасалари фаолиятининг асосий кўрсаткичлари

Т/р	Кўрсаткичлар	2000	2005	2010	2015	2019
1.	Олий таълим муассасаларнинг бакалавриатига қабул қилинганлар тўғрисида маълумот, киши	2782	3042	3240	3134	8208
2.	Олий таълим муассасаларини тамомлаган мутахассислар, киши	1381	2628	4417	3357	3459
3.	Фаол соҳа ва ташкилотларнинг сони (деҳқон хўжаликлари ва фермаларсиз), минг нафар	5,7	8,5	12,4	12,1	18,1
4.	Олий таълим муассасалари битирувчиларининг ишга жойлашиши (ишга йўлланма олганлар ва мустақил ишга жойлашганлар биргаликда келтирилган)	629	1506	3625	2784	3399
5.	Олий ўқув юртларининг ўқитувчилар сони, киши	894	1188	1254	1186	1615

Жадвал маълумотларидан кўринадики, Бухоро вилояти олий таълим муассасаларининг бакалавриат йўналишига қабул қилинганлар 2019 йилда 2000 йилга нисбатан 2,95 баробар ошиб 8208 кишига етди. Бу, ўз навбатида, ушбу таълим муассасалари битирувчилари сонини ҳам мос равишда 2,5 фоизга ўсиб 3459 кишига етишини таъминлади.

Олий таълим муассасаларига квоталарнинг ошиши, албатта, уларга самарали таълим бериш шарт-шароитлари билан таъминлашни тақозо этади. Бу борада биринчи навбатта ўқитувчи-профессорлар сонини таъминланганлигига эътибор қаратилиб, Бухоро вилояти олий таълим муассасаларининг профессор-ўқитувчилар сонини 2000 йилга нисбатан 2019 йилда 1,8 баробарга ошиб 1615 нафарга ўзгаришига олиб келди. Маълумотларга кўра, 2019 йилда Бухоро вилояти олий таълим муассасаларининг битирувчилар сонига нисбатан 93,8 фоизи, яъни 3399 нафари ишга жойлашган. Худудлар олий таълим муассасалари самарадорлигини аниқлашда тақослама усуллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлиб, бунинг учун Навоий вилояти олий ўқув юртлари фаолияти таҳлилини амалга оширамиз (5-жадвал).

Жадвал маълумотларига кўра, Навоий вилояти олий ўқув муассасаларининг бакалавриат йўналишига 2000 йилга нисбатан 2019 йилда 6,65 баробар ошган (3990 нафар) ва олий таълим муассасаларининг тамомлаган талабалар сони 2019 йилда 2000 йилга нисбатан 2,45 баробар ошган (2339 нафар).

Ушбу битирувчиларнинг 2000 йилда битирувчиларга нисбатан 69,2 фоизи ишга жойлашган бўлса, 2019 йилда бу кўрсаткич 3,2 фоиз ошиб, 72,4 фоизга етди.

**Навоий вилояти олий таълим муассасалари фаолиятининг
асосий кўрсаткичлари**

T/р	Кўрсаткичлар	2000	2005	2010	2015	2019
1.	Олий таълим муассасаларнинг бакалавриятига қабул қилинганлар тўғрисида маълумот, киши	600	1822	2009	1977	3990
2.	Олий таълим муассасаларини тамомлаган мутахассислар, киши	956	1779	3088	2166	2339
3.	Фаол соҳа ва ташкилотларнинг сони (деҳқон хўжаликлари ва фермаларсиз), минг нафар	3,2	4,3	7,0	8,1	11,2
4.	Олий таълим муассасалари битирувчиларининг ишга жойлашиши (ишга йўлланма олганлар ва мустақил ишга жойлашганлар биргаликда келтирилган)	415	1227	2222	1631	1693
5.	Олий ўқув юртларининг ўқитувчилари сони (ўқув йили бошида, киши)	365	480	626	669	673

Ушбу олий ўқув юртларини битирувчиларга нисбатан ишга жойлашганлар бўйича таққослайдиган бўлсак, 2019 йилда Ўзбекистон Республикаси бўйича олий таълим муассасалари битирувчиларнинг 84,8 %ини, Бухоро олий таълим муассасалари битирувчиларининг 93,8 %ини ва Навоий олий таълим муассасалари битирувчиларини 72,4 %ини қамраб олганлигини кўриш мумкин. Албатта, бунда ушбу вилоятлардаги фаолият кўрсатаётган фаол соҳа ва ташкилотларнинг сонига ҳам эътибор қаратиш лозим бўлиб, 2019 йилда Бухоро вилоятида Навоий вилоятига нисбатан соҳалар сони 6,9 минг тага кўп. Аммо, қандай бўлмасин, натижалар Бухоро вилояти олий ўқув юртлари фаолияти самарадорлигини юқори эканини англатиб, бу борадаги таълим муассасаси тажрибасини ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-sonli farmonining 1-ilovasi: 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. //Lex.uz.
2. **Denison E.** Issledovanie razlichiy v tempax ekonomicheskogo rosta. - M.: Nauka, 1971. - S. 171.
3. Mir i Rossiya: Material dlya razmishleniy i diskussiy. // Pod red. K. Sheram, T. Subbotinoy, V.Avtonomova. - M.: Ekonomicheskaya shkola, 2000. - S. 167.
4. Oliy ta'lim sohasi vakillarining O'zbekiston xalqiga murojaati. 17.07.2019 y. <http://uza.uz/oz/society/oliy-talim-so-asi-vakillarining-zbekiston-khal-iga-murozhaat-17-07-19>.
5. Mir i Rossiya: Material dlya razmishleniy i diskussiy. // Pod red. K. Sheram, T. Subbotinoy, V.Avtonomova. - M.: Ekonomicheskaya shkola, 2000. - S. 167.
6. Muallif ishlanmasi
7. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi.
8. Oliy ta'lim sohasi vakillarining O'zbekiston xalqiga murojaati. 17.07.2019 y. <<http://uza.uz/oz/society/oliy-talim-so-asi-vakillarining-zbekiston-khal-iga-murozhaat-17-07-19>>